



Relat autobiogràfic: la pedagogia de les emocions a l'educació infantil

Diana Montserrat Ferrer
di.montserrat@gmail.com

I. Resum

136



Dels 0 als 6 anys els infants ja consoliden els primers aprenentatges, sent l'educació emocional d'aquesta etapa la base per al seu desenvolupament futur. Per tant, l'educació emocional del mestre té una influència directa en el seu propi benestar i en el benestar del seu alumnat. Aquest article exposa la investigació que ha dut a terme l'autora per indagar en com cultivar la seua pròpia competència emocional i, d'aquesta manera, poder conèixer la seua identitat i la del seu alumnat. Així doncs, la investigadora inicia un treball d'autoconeixement personal per indagar sobre com l'autoformació en educació emocional influeix en la pròpia construcció d'identitats i en la seua actuació docent i com d'ací es deriven actuacions pedagògiques i noves propostes formatives. Per tal fi emprà la metodologia autobiogràfica narrativa junt a una sèrie de tècniques com la respiració, la meditació i el Reiki que li permeten l'autoconeixement i d'una sèrie d'estratègies com el diari d'aula, els biogrames i les fotos que li permeten recollir el treball d'introspecció realitzat i valorar finalment com influeix en la seua identitat i actuació docent.

Paraules clau: educació emocional, educació infantil, metodologia autobiogràfica-narrativa, desenvolupament personal, creixement personal.

II. Introducció

“Amb les nostres presses per reformar l'educació, hem oblidat una senzilla veritat: la reforma no s'aconseguirà mai renovant assignacions, posant límits a les escoles, reformulant currículums i revisant textos si seguim degradant i descoratjant el recurs humà que anomenem mestre, de qui tant depèn... si no aconseguim valorar –i desafiar a- el cor humà què és la font de la bona ensenyança” (Palmer, 1998).

El present article pretén abordar la necessitat d'educar les emocions a l'escola, donant més llum a aquest tema de candent actualitat i oferint estratègies i iniciatives que orienten propostes pedagògiques sobre com educar les emocions.

Les aportacions científiques actuals destaquen la vinculació entre les emocions i el pensament com base per a tota activitat humana, justificant així, la imperiosa necessitat d'educar les emocions. Els treballs de Darder i Bach (2003, 2005) destaquen la necessitat de desenvolupar la intel·ligència emocional en el si de la mateixa societat i millorar, d'aquesta manera, les relacions humanes. Així mateix, Salmurri (2004) realça la idea d'alliberar les nostres emocions i aprendre a regular-les com camí al benestar intrapersonal i interpersonal.

Altres estudis han defensat la importància de desenvolupar en l'alumnat les competències emocionals a l'àmbit educatiu (Fernández-Berrocal i Extremera, 2002; Collell i Escudé, 2003) i és un tema objecte de



debat en nombroses reunions científiques sobre l'educació emocional (Obiols, 2005:122-136).

El conegut Informe Delors (1996) reforça aquesta idea i planteja que per a plantar cara als nous reptes del segle XXI és imprescindible assignar nous objectius a l'educació, deixant de prioritzar exclusivament, com ha fet tradicionalment l'escola, els aspectes cognitius. Aquest informe fonamenta l'educació del segle XXI en quatre eixos bàsics que denomina els quatre pilars de l'educació: (1) aprendre a conèixer, (2) aprendre a fer, (3) aprendre a ser i (4) aprendre a conviure. És evident que, fins a ara, la pràctica educativa s'ha centrat en el primer, i en menor mesura, en el segon. En els dos últims quasi no s'ha incidit i són els quals, sota el nostre punt de vista, haurien d'integrar els aspectes bàsics de l'educació emocional.

Seguint les aportacions de Gardner (1995) des que va formular la seua teoria de les intel·ligències múltiples, l'escola solament fomenta les capacitats lingüístiques i lògic-matemàtiques, les quals vénen a ser dues de les intel·ligències múltiples que configuren les competències cognitives que formen el conjunt d'habilitats del ser humà. La teoria de les intel·ligències múltiples es fonamenta en l'existència de set intel·ligències: lingüística, lògic-matemàtica, musical, espacial, cinètic-corporal, intrapersonal i interpersonal. Aquesta classificació va quedar ampliada per ell mateix amb dos nous tipus d'intel·ligència: existencial i naturalista (Gardner, 2001). D'aquest conjunt d'intel·ligències, són la intrapersonal i la interpersonal les que estan particularment vinculades amb la intel·ligència emocional, sent la primera, la capacitat per a comprendre's i treballar amb un mateix i, la segona, la capacitat per a comprendre a i treballar amb els altres.

Com assenyala Gardner (1995: 98):

“concentrar-se en les capacitats lingüístiques i lògiques durant l'escolaritat formal pot suposar una estafa per als individus que tenen capacitats en altres intel·ligències. Per tant, no introduir la intel·ligència emocional en el sistema educatiu pot suposar una atrofia de considerables conseqüències per al desenvolupament personal i social”.

Algunes d'aquestes conseqüències són, entre unes altres, la conducta antisocial, la baixa autoestima, la poca motivació i el fracàs escolar, conjunt de necessitats socials que tenen en comú la presència d'un analfabetisme emocional.

Actualment els docents ens sorprenem del gran índex d'alumnat que fracassa durant l'escolaritat obligatòria i ho atribuïm a la realitat canviant de la societat, a la crisi de valors, a la disgregació del sistema familiar, a la influència dels mitjans de comunicació de masses, sense adonar-nos que el problema, possiblement tinga un origen instaurat molt diferent, potser, en el nostre propi context d'acció docent. L'haver negat a l'alumnat l'oportunitat de potenciar altres intel·ligències, a més de la lingüística i la matemàtica, en les quals possiblement tinguen més capacitat, pot tenir greus conseqüències: l'alumnat es desmotiva, pensa que no té aptituds



quan, segurament, té moltes, encara que silenciades. També ens lamentem de l'augment de comportaments disruptius, desadaptació escolar, conducta antisocial, etc. els quals, en la major part dels casos, els atribuïm a les característiques intrínseques de l'alumnat, sense plantejar-nos que molts d'aquests problemes serien majoritàriament conseqüència de l'escàs coneixement emocional que posseïm de nosaltres mateixos i dels qui ens envolten, fenomen al que Moreno (1998) denomina *subdesenvolupament afectiu*.

Per tant, és eminentment necessari educar les emocions durant tota l'escolaritat, sobretot, i al llarg de tota la vida, per a evitar gran part de la problemàtica social que pot originar-se en les mateixes institucions educatives. La competència emocional ha de començar a desenvolupar-se des de la primera infància, sent la etapa de l'educació infantil la de més rellevància, i en el mateix si de la família. Es coneix que els aprenentatges ja es consoliden durant els primers anys de vida (dels 0 als 6 anys) i són els que major impacte tenen en les persones al llarg de la seua vida. Així doncs, durant aquesta primera etapa els aspectes emocionals juguen un paper essencial per a la vida i constitueixen la base o condició necessària per al progrés del nen en les diferents dimensions del seu desenvolupament (Bisquerra i López, 2003).

Considerem que l'educació emocional no ha de basar-se, solament, en l'aplicació d'uns coneixements o continguts emocionals per part del professorat durant la jornada escolar, sinó que ha d'integrar-se en el currículum educatiu i abordar-se d'una manera transversal, aconseguint així que tota la comunitat educativa quede remullada de relacions afectives que repercutisquen en un creixement emocional i íntegre de l'alumnat, de les seues famílies i del professorat.

Per tal de què es faça realitat aquesta situació educativa, cal fer abans un primer pas consistent en la formació del docent en educació emocional. Així doncs, abans de què el mestre pugua abordar una educació emocional de qualitat, caldrà que siga coneixedor de la seua pròpia educació emocional, que es faça conscient, reflexione i duga a terme una transformació sanadora de les pròpies emocions. Sols així podrà créixer ell també junt amb els nens i nenes.

L'actual sistema educatiu, articulad recentment per la *Llei Orgànica d'Educació (LOE, 2006)*, que es concreta a la Comunitat Valenciana pel que fa al *currículum del segon cicle de l'Educació Infantil en el DECRET 38/2008*, de 28 de març, reflecteix, alguns continguts de l'educació emocional. Tot i la seua presència, el professorat no està suficientment format en aquesta matèria, només cal revisar els plans d'estudis de les titulacions de mestre per comprovar la inexistència de formació inicial en la que es prepara un futur mestre; tot depèn del seu propi interès personal en formar-se, bé llegint bibliografia pel seu compte i/o a través de cursos de formació continuada o altres estudis de postgrau.

D'ací naix l'essència d'aquesta investigació, de la necessitat de la formació del docent en matèria d'emocions. Per això, pretén contribuir a donar un pas més en la integració curricular de l'educació emocional i

reivindica la major formació inicial i continuada del professorat en competència emocional.



III. Delimitació del problema

Com hem vist anteriorment, per a educar les emocions dels nostre alumnat caldrà primer que els propis docents mirem dins nostre i cultivem les nostres emocions. Com a autora d'aquesta investigació em vaig proposar esbrinar la manera de cultivar-les en un mateix de forma que fos coherent i connectara amb la pròpia persona, que no fos una formació superficial sinó una formació que fomentara la interiorització i on un mateix pugues anar comprovant els seus progressos.

Així doncs, com a autora d'aquesta investigació, em situo com a protagonista del meu propi procés d'autoformació indagant, a partir de la utilització de la metodologia autobiogràfica- narrativa, sobre *com l'autoformació en educació emocional influeix en la construcció de la meua identitat personal/professional i en la meua actuació docent; i com d'aquest treball es deriven actuacions pedagògiques i noves propostes formatives per desenvolupar una vertadera pedagogia de les emocions.*

Preguntes d'investigació

- Com vaig construir la meua identitat personal/professional a partir de l'autoformació en educació emocional?
- Quines implicacions pedagògiques es deriven d'aquest procés?

IV. Metodologia

La metodologia autobiogràfica- narrativa s'emmarca dins de les principals modalitats estratègiques d'investigació en història de vida. Aquesta ens permet crear el relat autobiogràfic, el qual és la descripció-narració de la pròpia vida i realitzat per iniciativa de la pròpia protagonista respon a unes motivacions eminentment personals i dona resposta a les preguntes d'investigació que ens formulem. L'ús d'aquesta metodologia, té la seua raó de ser perquè interessa comprendre com els propis docents hem viscut la nostra formació en el passat i com la projectem en el nostre dia a dia i futur professional. De manera que em permet construir la pròpia identitat (Bolívar, Fernández i Molina, 2004) i a més de ser una metodologia d'investigació, esdevé a més un procediment metodològic per a la formació perquè permet conèixer i afavorir els processos d'aprenentatge i una renovació metodològica de la pràctica docent (López- Barajas,1998; Medina,1998; Goodson,2003, 2004; Lopes,2011; i altres).

a) Instruments: les tècniques d'indagació i estratègies de recollida d'informació

140



Les tècniques d'indagació han permès a l'autora indagar en la pròpia autoformació en educació emocional i són les tècniques que ha aplicat per autoformar-se i treballar les seues emocions per tal d'evolucionar i educar les emocions del seu alumnat. Les tècniques aplicades són: *la relaxació i la respiració, la meditació, els autorregistres de pensaments, les afirmacions positives, els estiraments musculars, la tècnica Mindfulness (atenció plena), la visualització, el Reiki, i l'observació física, mental i emocional.*

Les estratègies de recollida de la informació permeten contestar les preguntes d'investigació i valorar els avanços en l'autoconeixement personal. Aquestes anaven permeten recollir totes les reflexions de l'autora a partir dels avanços en la interiorització per mitjà de la utilització de les tècniques d'indagació personal i són: *el biograma, els relats d'experiència limitada, les fotografies, el diari d'aula, les cartes i l'observació directa.*

b) Anàlisi de dades

Pel que fa a la validesa científica, seguint a Albert (1998), l'opció del mètode autobiogràfic és sempre legítima posseint l'avantatge de qualsevol aproximació humanística ja que ens transmet la frescor dels valors i les actituds concretes dels individus i ens proporciona un coneixement directe de situacions socials específiques. Una investigació realitzada pel mètode autobiogràfic és un producte científic per a la comprensió.

Segons Santandreu (1998) l'anàlisi biogràfic és un mètode d'anàlisi de fenòmens psicològics que permet arribar més lluny que molts mètodes utilitzats actualment en psicologia. Consisteix en agafar com a material d'estudi la realitat psicològica, les narracions i els detalls de la vida d'una o varies persones.

Per tal d'analitzar i interpretar les dades es duen a terme els següents passos:

1. *Revisió* de totes les *dades* obtingudes a partir de les estratègies de recollida d'informació i tècniques d'indagació abans nomenades.
2. *Elaboració* d'un *eix temàtic*, on es recullen un seguit de temes recurrents i emocions viscudes.
3. *Elaboració* d'un *eix cronològic*, on s'ordenen cronològicament en el temps, els temes obtinguts a partir de la revisió de tota la informació.

Així doncs tenint en compte aquests dos eixos, un temàtic i un cronològic, es construeix el relat autobiogràfic que dona resposta a les preguntes d'investigació que ens formulem.

V. Resultats

141



Els resultats de la investigació esdevenen al propi relat autobiogràfic. Aquest s'estructura en dos parts principals: en la primera part el temes fan referència a com he anat construint la meua identitat personal i succeeixen seguint un ordre cronològic. Aquests són: *les emocions en la vida, el coneixement d'un mateix, la necessitat d'indagar i llegir constantment, la influència del treball d'evolució personal en l'actuació docent, i la consciència de les pròpies emocions i de la seua gestió*. Tanmateix, els temes de la segona part, els quals fan referència a com he anat construint la meua identitat professional, han emergit de forma simultània durant el transcurs del temps, pel qual cal tenir en compte que, en aquest cas, no s'ha pogut seguir un ordre temporal. Així doncs, els temes de la segona part s'han estructurat, al mateix temps, a partir de tres grans blocs de continguts. Açò és degut a que la riquesa de les interaccions emocionals que esdevenen a l'aula d'infantil provoquen un entramat de continguts que ocorren de manera simultània i recurrent, per això s'ha estructurat per blocs i temàtiques dins d'aquests per tal d'organitzar amb rigor científic tota la informació. Aquests blocs i temàtiques són, referents al bloc I "els pensaments i les emocions com a base prèvia per a la creació del clima de l'aula": *l'observació d'emocions, l'acceptació d'emocions, l'escolta activa i la comunicació efectiva, i la gestió de les emocions*. Referents al bloc II "la regulació de la conducta i el respecte per les normes de l'aula": *el respecte per la creativitat de l'alumnat, la motivació en el comportament i l'actuació davant els conflictes*. Finalment, referents al bloc III "les relacions amb les famílies i els companys" el temes fan referència a com tot el treball realitzat dins de l'aula repercuteix a l'exterior dins del context d'influència més immediat i són: *els suports afectius, els altres ens fan d'espill i les relacions amb les famílies*.

Per últim, cal esmentar que en la redacció del relat, la primera part referent a la construcció de la identitat personal queda en primer lloc, perquè aquesta ha influït considerablement en la meua identitat com a docent i era necessari fer aquesta separació per facilitar la seua comprensió. Tanmateix cal mencionar que les identitats del jo es configuren dins d'un procés de socialització i aquestes esdevenen interrelacionades. De manera que a mesura que avançava en l'autoconeixement personal, permetia la possibilitat de connectar amb més profunditat amb el meu alumnat i que les emocions quedaren explícites en la tasca educativa.

VI. Discussió

L'anàlisi biogràfic, el qual ha permès la realització del meu propi relat autobiogràfic, m'ha proporcionat un coneixement directe sobre com he anat construint la meua identitat personal i professional, així com també facilitar-me un profund saber sobre la meua actuació com a docent. De



tot aquest procés personal i introspectiu he après una qüestió molt important i és que la vertadera educació emocional sorgeix de la revisió reflexiva i crítica de la pròpia identitat que facilita al docent un profund coneixement de si mateix, fet que li permet poder educar al seu alumnat amb una profunda coherència i honestedat.

A través de tot l'anàlisi biogràfic, he comprovat com la meua identitat com a docent no sols s'ha format a partir de tot l'entramat pedagògic que envolta la meua tasca en el procés d'ensenyament- aprenentatge sinó que a més totes les meues experiències personals han contribuït a conèixer-me a mi mateixa i per tant, ha tindre una identitat clara assumida en una imatge coherent del meu jo.

Per tant, la construcció de la meua identitat personal ha influït considerablement sobre la meua identitat com a docent. El "treball d'evolució personal" que he fet, revisant la meua identitat amb l'ajuda de les estratègies i les tècniques abans esmentades, m'ha fet apropar-me al tipus de mestra que volia arribar a ser i a més m'ha permès continuar evolucionant i millorar cada dia. Per tot açò la revisió de la meua identitat esdevé un procés constant.

Així mateix, part de la meua identitat s'ha construït amb ajuda d'altres, vull dir que els altres m'han donat coneixement d'aspectes sobre la meua persona que han influït en la meua percepció sobre mi mateixa. Sovint era conscient d'aquestes característiques personals però penso que els altres m'han servit d'espill en el sentit que m'han proporcionat un espai en el qual mirar-me i reafirmar-me, clarificant la meua identitat.

En aquest procés personal de construcció d'identitats m'he adonat de com les emocions que sentia han anat variant a mesura que anava revisant el meu jo. Vull dir que al principi sentia més culpa i inseguretats i què segons m'anava fent més conscient d'aquest fet, m'anava adonant que tenia que treballar l'acceptació i, després de posar en marxa tècniques d'indagació personal, vaig anar experimentant més seguretat i autoestima, desterrant en mi la culpa i la inseguretats. Aquest fet va ser molt important en la construcció de la meua identitat professional perquè vaig passar de sentir-me insegura en la percepció que jo tenia cap a la meua feina, a creure en mi mateixa i sentir-me segura en el meu entorn professional. També m'he donat compte que l'afecte, l'alegria, l'amor i la felicitat, el perdó i el consol han estat sempre presents durant el curs escolar. Respecte a l'enfado he après a acceptar-lo i a gestionar-lo bé amb la finalitat de posar límits, per això, he treballat molt en mi la paciència i utilitzava estratègies com el silenci i la comunicació no verbal per indicar l'enuig que sentia quan no complien les normes. Pel que fa a l'estrès, m'he adonat que l'he sentit segons el meu estat personal davant el comportament del meu alumnat i que aquest ha variat per dies influït per factors externs que no tinc molt clars. Tot i això la percepció que he tingut sobre mi mateixa davant aquesta situació ha seguit equilibrada. Per contrarestar l'estrès he posat en marxa estratègies com la recerca de suports que em servien per descarregar i la utilització del sentit de l'humor que m'ha permès relativitzar les situacions.



Seguint en la revisió de la meua identitat, em considero un mestra molt afectiva que atén molt les emocions dels xiquets i xiquetes, i com aquest fet pot ser haja originat en algun cas concret la presència del xantatge emocional de certs alumnes cap a mi. Gràcies al suport de dos companyes he pogut analitzar esta situació i comprovar quan estaven utilitzant la tristesa per a rebre un tracte especial per la meua part. Amb açò considero que la figura de l'amic crític és molt rellevant per tal de regular la implicació personal en casos que puguen provocar, tal com diu Day (2006), la fatiga de la compassió en el docent.

A través de la construcció del meu relat autobiogràfic he comprovat com la meua identitat com a mestra m'ha fet actuar d'una manera concreta a l'aula, valorant per damunt de tot la importància d'educar amb afecte. Per això amb una acció respectuosa amb l'alumnat, he anat construint un clima afectiu. Però per a què aquesta situació fóra possible he hagut de mantenir un entorn cuidat on es respectaven les normes de l'aula. Vull dir que l'afecte no està renyit amb l'ordre i la disciplina sinó que penso que és la base per a que els nens compleixen les normes amb responsabilitat social i no per por a represàlies.

A més a més, vull deixar constància de què penso que les interaccions que he tingut tant amb el meu alumnat com amb les seues famílies i companys de professió han segut riques perquè crec que jo mateixa he cultivat en mi eixa actitud; una actitud de respecte i comprensió. I és que, la resta són el nostre espill i sempre ens serveixen per millorar aspectes de la nostra persona.

Tot aquest procés, l'he encunyat jo mateixa amb l'expressió "la pedagogia de les emocions", per considerar aquest procés de coneixement emocional com a un procediment pedagògic en si mateixa i que ha comportat una vertadera pedagogia de les emocions.

En última instància, aquest procés d'introspecció m'ha derivat en la ideació d'un mètode d'autoformació en educació emocional, el qual ja s'està aplicant en el meu context laboral i desenvoluparé en profunditat en futures línies d'investigació. Aquest va dirigit no sols a docents sinó també a famílies i altres col·lectius.

Aquesta proposta formativa parteix de la necessitat de què la mateixa persona revise la seua identitat amb la finalitat de desenvolupar en ella mateixa les competències emocionals tant necessàries per a la vida. Bolívar, Domingo i Fernández (1998), en el context de l'educació formal, senyalen que qualsevol proposta de formació del professorat cal que comence per recuperar biogràfic-narrativament a la persona a formar, des de les seues experiències i records del seu passat en el present.

En aquest sentit, les línies de formació basades en les autobiografies donen lloc a entendre-les com un procés de desenvolupament personal conjuntament al desenvolupament professional, els quals com hem vist van units.

Sabem que les demandes i exigències de la professió docent requereixen que el professorat estiga dotat d'unes competències que li



asseguren una intel·ligència emocional necessària per aconseguir el seu benestar personal i professional, i acompanyar al seu alumnat en la seua educació integral.

Però si tot açò ho traslладem a un context social més ampli, ens adonarem que no sols els docents necessiten d'aquesta formació sinó tota la societat en el seu conjunt. L'educació no té fronteres i qualsevol treball que pugua fer un mateix a nivell personal repercuteix positivament en el seu entorn social. Per això, aquest mètode pretén anar més enllà del context escolar i acadèmic, i va dirigit no sols als docents que eduquen al seu alumnat, i a les famílies que eduquen als seues fills i filles; sinó també a qualsevol altre col·lectiu que estiga interessat en "treballar" les seues pròpies emocions amb l'objectiu de contribuir tant en la millora del seu propi benestar i felicitat com, en última instància, en la de les persones amb qui pugua relacionar-se. I és que, tal com deia Gandhi, "nosaltres hem de ser el canvi que desitgem veure al món".

VII. Bibliografia

ALBERT, M.J. (1998) La biografía y autobiografía como modalidades metodológicas de investigación cualitativa, en LÓPEZ-BARAJAS, E.: *Las historias de vida y la investigación biográfica. Fundamentos y metodología*. Madrid: U.N.E.D, p.p. 187-198.

BACH, E. i DARDER, P. (2003) *Sedúcete para seducir. Vivir y educar las emociones*. Barcelona: Paidós.

BACH, E. i DARDER, P. (2005) *Des-educat'. una proposta per a viure i conviure millor*. Barcelona: Edicions 62.

BISQUERRA, R i LÓPEZ, E (Coords.) (2003) *Educación emocional. Programa para 3- 6 años*. Barcelona: CISSPRAXIS.

BOLÍVAR, A., DOMINGO, J. i FERNÁNDEZ, M. (1998) *La investigación biográfico-narrativa en educación. Guía para indagar en el campo*. Universidad de Granada: Grupo FORCE.

(2001) *La investigación biográfico-narrativa en educación. Enfoque y metodología*. Madrid: La Muralla.

BOLIVAR, A., FERNÁNDEZ, M. i MOLINA, E. (2004) Investigar la identidad profesional del profesorado: Una triangulación secuencial. *Forum Qualitative Social Research*. 6, (1), Art. 12. Disponible en: <http://www.qualitative-research.net/fgs/>

COLLELL, J. i ESCUDÉ, C. (2003) L'educació emocional. *Traç. Revista dels mestres de la Garrotxa*, año XIX, 37, p.p. 8-10.

DAY, C. (2006) *Pasión por enseñar. La identidad personal y profesional del docente y sus valores*. Madrid: Narcea.



DELORS, J. (Coord.). (1996) *La Educación encierra un tesoro. Informe a la UNESCO de la Comisión Internacional sobre la Educación para el siglo XXI*. Madrid: Santillana-Unesco.

FERNÁNDEZ-BERROCAL, P. i EXTREMERA, N. (2002) La inteligencia emocional como una habilidad esencial en la escuela. *Revista Iberoamericana de Educación*, 29, 1-6.

GARDNER, H. (1995). *Inteligencias múltiples. La teoría en la práctica*. Barcelona: Paidós.

GARDNER, H. (2001). *La inteligencia reformulada. Las inteligencias múltiples en el siglo XXI*. Barcelona: Paidós.

GOLEMAN, D. (1995) *La inteligencia emocional*. Barcelona: Kairós.

(1999) *La pràctica de la intel·ligència emocional*. Barcelona: Kairós.

GÓMEZ, J. (2003). *Educación emocional y lenguaje en la escuela*. Barcelona: Octaedro.

GOODSON, I. (2003). *Professional Knowledge, professional lives: studies and education and teaching*. Open University Press: Buckingham.

GOODSON, I. (2004). *Historias de vida del profesorado*. Barcelona: Octaedro.

LOPES, A. (2011) Las historias de vida en la formación docente: orígenes y niveles de la construcción de identidad de los profesores, en HERNÁNDEZ, F., SANCHO, J.M., i RIVAS, J.I., (Coords.): *Historias de vida en educación. Biografías en contexto. Esbrina-Recerca*: Universitat de Barcelona, 4, 23-33. Disponible en: <http://hdl.handle.net/2445/15323>.

LÓPEZ-BARAJAS, E. (Coord.) (1998) *Las historias de vida y la investigación biográfica. Fundamentos y metodología*. Madrid: U.N.E.D.

MEDINA, A. (1998) La autobiografía, modalidad de formación del profesorado: limitaciones y posibilidades, en LÓPEZ-BARAJAS, E.: *Las historias de vida y la investigación biográfica. Fundamentos y metodología*. Madrid: U.N.E.D, p.p. 95-126.

MORENO, L. (2008). *La Historia de Vida de Ángel. Parálisis cerebral, normalidad y comunicación*. Madrid: La Muralla.

MORENO, M. (1998). Sobre el pensamiento y otros sentimientos. *Cuadernos de Pedagogía*. 271, 11-20.

OBIOLS, M. (2005). *Disseny, desenvolupament i avaluació d'un programa d'educació emocional en un centre educatiu*. Universidad de Barcelona. (tesis inédita).

PALMER (1998) *The courage to teach: exploring the inner landscape of a teacher's life*. San Francisco: Jossey-Bass.

146

PALOU, S. (2004). *Sentir y crecer. El crecimiento emocional en la infancia. Propuestas educativas*. Barcelona: Graó.

PÉREZ, R. (2001). *El desarrollo emocional de tu hijo*. Barcelona: Paidós.

ROVIRA, F. (1998) Com saber si un és emocionalment intel·ligent. *Aloma*, 2, 57-68.

SALMURRI (2004) *Libertad emocional*. Barcelona: Paidós.

SANTANDREU, M. A. (1998) El método de análisis biográfico, en LÓPEZ-BARAJAS, E.: *Las historias de vida y la investigación biográfica. Fundamentos y metodología*. Madrid: U.N.E.D, p.p. 227-234.

